

УДК 330.15

*Л.В. ЖАРОВА, кандидат економічних наук
Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України*

ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ВПРОВАДЖЕННЯ

Проблеми стану довкілля, його погіршення, необхідності активізації діяльності щодо зниження антропогенного навантаження на природне середовища (та взагалі діяльності) сьогодні є актуальними та обговорюваними на різних щаблях. Власне важливість питань природокористування залишається незмінною протягом останніх десятиліть. Вважаємо, що можна говорити про їх актуальність з часів, коли видатні вчені В.І. Вернадський [1], Е. Леруа [2], І.Р. Пригожин [3], Н.Ф. Реймерс [4], С.Г. Струмилін [5], П.Т. де Шарден [6] та інші довели, що існує незалежний від волі людини та нерозривний зв'язок між людством і навколишнім середовищем. Утім, слід усвідомлювати що із часом еволюціонує не тільки людство, але й практика природокористування, підходи до наукового обґрунтування господарської діяльності, економічної доцільності проведення досліджень щодо екологічної складової діяльності, а також традиції організації та ведення господарської діяльності, менталітет і багато інших факторів.

Метою нашого дослідження є теоретичні та методологічні підходи до побудови системи регулювання природоохоронної діяльності. В рамках поставлених завдань нами проаналізовано сучасне розуміння природокористування, наведено поняття системи регулювання природоохоронної діяльності та побудовано її концептуальну модель.

У широкому розумінні, виділяють раціональне та нераціональне природокористування, хоча зазвичай говорять просто про природокористування як раціональний процес та виокремлюють його нераціональну складову. Отже, виходячи з дефініцій, можна зробити кілька узагальнень щодо розуміння та сутності природокористування:

- природокористування є процесом антропоцентричним, адже не виникає питання про те, хто використовує природу, звідки впливає споконвічна його (природокористування) орієнтація на інтереси людства або окремих його груп. Отже, в широкому розумінні – це процес задоволення потреб суспільства шляхом використання природних ресурсів;

- передбачається, що суспільству притаманна оптимізація діяльності, тому природокористування є раціональним за визначенням, тобто людина прагне до оптимального, з її погляду, їх використання. **Раціональне природокористування** – це система, за якої достатньо повно використовуються природні ресурси, забезпечується їх відновлення, повне та багаторазове застосування відходів виробництва, мінімально можливе забруднення довкілля;

- нераціональність природокористування є втілення закону єдності та боротьби протилежностей [7, с. 245–247], тобто існування нераціонального становлення до природокористування – це логічний та природний процес, який є основою для існування раціонального природокористування. **Нераціональне природокористування** – це система, за якою у великих кількостях та неповно використовуються легкодоступні природні ресурси, утворюється значна кількість невикористаних відходів, характерне значне забруднення довкілля.

Із зазначеного впливає відносність характеристик раціональності і нераціональності природокористування, їх залежність від техніко-технологічного та соціально-економічного розвитку [8, с. 124–156]. Кожен технологічний виток розвитку (за теорією циклів) супроводжується також зміною уявлень щодо природокористування, зокрема, доступності ресурсів (яскравим прикладом чого є новітні технології розвитку та видобутку вуглеводнів), допустимого рівня забруднення довкілля (залежить від розвиненості технології щодо моніторингу стану довкілля, медичних досліджень впливу речовин та сполук на організм людини), ступеня використання відходів (розвиток технологій, матеріали, що застосовуються) тощо.

Отже, якщо еволюція сутнісного наповнення раціональності та нераціональності природокористування відбувається разом з поступом людства, то баланс між двома частинами природокористування – раціональною та нераціональною – досягається за допомогою природоохоронної діяльності. Цим, зокрема, пояснюється широта власне цього поняття. Природоохоронна діяльність включає:

- 1) міжнародну, державну, регіональну та місцеву адміністративно-господарську, технологічну, політичну, юридичну і суспільну діяльність, спрямовану на збереження, раціональне використання та відновлення природи в інтересах сучасного та майбутнього поколінь [9, с. 335];

- 2) систему заходів щодо підтримки взаємодії між діяльністю людини та навколишнім природним середовищем, що забезпечує збереження і відновлення природних ресурсів, яке попереджає прямий або опосередкований вплив результатів діяльності суспільства на природу та

людину [10];

3) планування діяльності, тобто систему заходів, спрямованих на найбільш повне вилучення ресурсів та використання природних умов, мінімальне їх питоме споживання на одиницю продукції [11, с. 42].

Можна стверджувати, що природоохоронна діяльність є невід'ємною частиною природокористування, а система її регулювання поєднує в собі нормативні, управлінські, технологічні, економічні та інші компоненти.

Згідно з результатами аналізу (табл.), можна стверджувати, що система природоохоронної діяльності (СПД) є продуктом діяльності людини (штучною), яка є динамічною та зазвичай постійною системою, хоча її окремі елементи чи підсистеми можуть мати тимчасовий характер.

Таблиця

Загальна класифікація систем та місце в ній системи природоохоронної діяльності

Класифікаційна ознака	Клас системи	Характеристика класу	Місце системи природоохоронної діяльності
Походження	Природні	Продукт розвитку природи, виникли без втручання людини	<i>Штучна</i> – є результатом творчої діяльності людини та господарської діяльності
	Штучні	Результат творчої діяльності людини	
Тривалість існування	Постійні	Системи, діяльність яких фактично не обмежена людиною	Може бути <i>постійною</i> як основа регулювання природокористування й <i>тимчасовою</i> , якщо створюється ситуативно для вирішення конкретних завдань
	Тимчасові	Системи, що функціонують протягом певного проміжку часу або разово створені	
Мінливість властивостей	Статичні	Системи, при дослідженні яких можна нехтувати змінами в часі їх істотних властивостей	<i>Динамічна</i> система, яка є рухливою та чутливою до змін зовнішнього і внутрішнього середовища
	Динамічні	Системи, що мають кілька станів, які змінюються постійно або дискретно	

Вважаємо, що СПД (рис.) є багаторівневою та складною відкритою системою (тобто залежною від зовнішнього середовища), яка має параметри входу, виходу та складний зв'язок між елементами (підсистемами), що є її складовими.

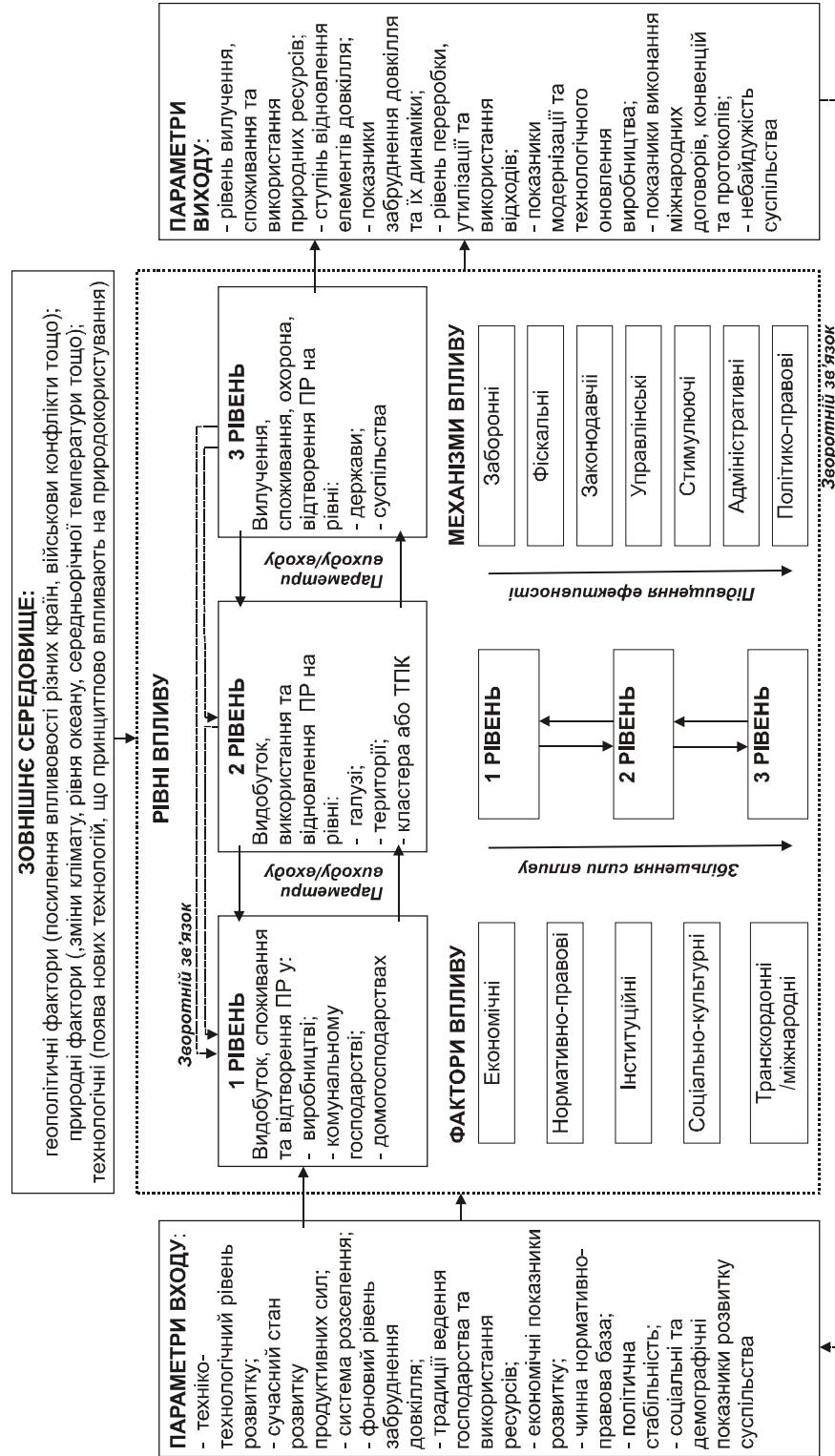

Рисунок. Концептуальна побудова системи природоохоронної діяльності

Вихідними для розробки нашої схеми є такі *припущення*:

параметри входу та виходу можуть дублюватись;

процеси побудови та розвитку системи природоохоронної діяльності розглядаються до рівня держави, тобто до вищого щабля ієрархії;

передбачається відносна замкненість кожного рівня, тобто можливість виявлення нормативних, організаційних, територіальних кордонів тощо, в рамках яких кожен рівень може розглядатись як підсистема зі своїми параметрами входу та виходу та зовнішнім середовищем, що можуть повторювати параметри загальної системи.

Нами виділено *три рівні* реалізації природоохоронної діяльності або конкретизації суб'єктів, на яку спрямована така діяльність:

перший – локальний – рівень окремих підприємств, установ та організацій, а також домогосподарств, мінімальний рівень, на якому є сенс розглядати природоохоронну діяльність;

другий – територіальний або галузевий – розглядає укрупненні об'єднання підприємств, установ, організацій або домогосподарств. Залежно від мети та завдань дослідження угруповання можуть виділятися за галузевою, територіальною або функціональною ознакою;

третій – державний – передбачає забезпечення функціонування системи природоохоронної діяльності на державному або суспільному рівні.

Для кожного з цих рівнів, як уже зазначалося, параметри входу та виходу можуть уточнюватись, проте загалом до **параметрів входу** можна віднести:

сучасний техніко-технологічний рівень розвитку і стан продуктивних сил, що визначатимуть інтенсивність, обсяги та склад ресурсів, які використовуються у процесі виробництва та життєдіяльності, ступінь їх утилізації чи можливості повторного використання;

фоновий рівень забруднення, який є специфічним для кожної території та має враховуватись при проведенні моніторингу, застосуванні превентивних заходів щодо захисту довкілля або стягнення штрафів та компенсацій за забруднення довкілля;

традиції ведення господарства та бізнесу, ставлення до навколишнього середовища та сприйняття себе як його частини визначатимуть ті унікальні для кожної країни, а іноді навіть для окремої території, етносу або "корпоративної" культури особливості, від яких залежатиме успішність проведення тих чи інших заходів природоохоронної діяльності;

політична стабільність, соціально-економічні та демографічні показники розвитку суспільства як основа для активізації природоохоронної діяльності, послідовності її впровадження та превалювання стимулюючих чи примусових заходів тощо.

Основні тенденції та виклики, що впливатимуть на систему природокористування, можна сформулювати таким чином [12, с. 229].

По-перше, за будь-яким з передбачуваних аналітиками сценаріїв світовий розвиток буде супроводжуватись подальшим розширенням країн

на багаті та бідні, а також такі, що можуть впливати на інші, які мають підкорятись. За таких умов триватиме експансія забруднюючих, екологічно небезпечних виробництв у бідні або політично слабкі країни. Тому загальний рівень забруднення не зміниться, зазначає змін лише його територіальний розподіл.

По-друге, розвиток нових технологій, зокрема нових видів палива та енергії, призведе до появи принципово інших джерел, форм та видів забруднення. Наразі не достатньо вивченні наслідки для людини цих нових видів забруднення, не досліджено, які саме види та джерела забруднення є найбільш суттєвими і небезпечними, як саме вони впливають на довкілля та людину, не розроблена система моніторингу й контролю.

По-третє, нові технології, продукти, методи господарювання спричинять появу нових видів відходів, які будуть накопичуватись паралельно з уже існуючими. Проте наразі увагу сконцентровано на винаході нових матеріалів, сполук, палив тощо, що стримують розвиток технологій з утилізації та переробки відходів.

По-четверте, подальше зростання кількості населення Землі обумовлює збільшення споживання й виробництва, енергії та нових територій, що разом призводить до зміни або знищення навколишнього середовища.

Таким чином, політичний, техніко-технологічний та демографічний розвиток світу спричинить зміну структури забруднення, подальше зростання споживання ресурсів, накопичення відходів. У цілому можна констатувати, що навіть за умови значного збільшення фінансування природоохоронних заходів і програм та системних досліджень з проблем використання ресурсів та утилізації відходів екологічна ситуація істотно не зміниться.

Основні **параметри виходу** є показниками успішності або неефективності природоохоронних дій, тому необхідно, щоб вони були вимірюваними. Зауважимо, що різні набори параметрів можуть бути вхідними та/або вихідними, до основних з них можна віднести:

показники забруднення довкілля та їх динаміки, що є основними для характеристики раціональності або нераціональності природокористування, а значить і природоохоронної діяльності;

показники модернізації і технологічного оновлення виробництва, використання яких залежить від суб'єкта та об'єкта дослідження;

рівень переробки, утилізації та використання відходів, що набуває все більшого значення в умовах постійної зміни технологій та появи нових видів відходів, антропогенного освоєння все більших територій, зростання обсягів споживання, а значить і відходів, що утворюються;

виконання міжнародних договорів, конвенцій, протоколів, що набуває все більшого значення в умовах розширення впливу на країну і через виконання або невиконання нею зобов'язань (прикладом є невиконання Україною вимог по конвенції ЕСПОО [13]). Наслідком цього є не тільки політичні або економічні санкції, але і втручання у проведення проектів, що матимуть вплив на довкілля;

стурбованість суспільства, що є одним з найбільш важковимірюваних, проте дуже важливих показників. Ми не можемо повністю ігнорувати вплив суспільної думки та суспільних уподобань на організацію системи природоохоронної діяльності, хоча ступінь впливу на сучасному етапі безпосередньо залежить від економічного добробуту: чим більш економічно благополучна країна, тим сильніше її населення турбується про екологічність життя та виробництва. Це стосується і верств населення з різними рівнями доходу в рамках однієї країни.

Якщо до цього ми розглядали систему регулювання природоохоронної діяльності у площині “вхід – система – вихід”, то існує ще один вимір, що можна розглядати як іншу площину регулювання природоохоронної діяльності. Це механізми та фактори впливу, що обумовлюють функціонування системи. Зауважимо, що в концептуальній схемі ми виокремили основні, на наш погляд, **механізми** та **фактори**, які можуть конкретизуватись залежно від цілей і завдань окремого дослідження. Проте існує кілька закономірностей, що будуть діяти на всіх рівнях конкретизації, а саме:

сила дії факторів впливу на реалізацію природоохоронної діяльності залежить від рівня, на якому вона здійснюється. Чим більш локальний рівень реалізації, тим конкретніший повинен бути вплив, тому для 1-го рівня (див. рис.) найбільш ефективним є економічний вплив, а найменш – міжнародний;

найбільш прямолінійні механізми, або механізми безпосередньої дії (фіскальні, заборонні тощо), є дієвими на нижніх рівнях, а опосередковані стають впливовими на рівні держави та суспільства;

для кожного рівня можна підібрати свій уніфікований набір механізмів та факторів впливу, який буде основою для розробки програми дії.

Виходячи із викладеного, можна сформулювати **основні властивості** системи природоохоронної діяльності.

Пов'язані із цілями та функціями:

синергійність – односпрямованість дій підсистем (фінансової, нормативної правової тощо), що посилює ефективності функціонування системи природоохоронної діяльності;

пріоритетність інтересів системи природоохоронної системи вищого порядку над інтересами її підсистем, тобто ієрархізація цілей та загальна спрямованість на вирішення спільних проблем раціоналізації природокористування на всіх рівнях;

емерджентність, тобто навіть за умов роботи для досягнення спільної мети цілі та функції компоненти системи природоохоронної діяльності не завжди збігаються з метою або функціями загальної системи природоохоронної діяльності (наприклад, метою природоохоронної діяльності в маленькому містечку може бути побудова нової туристичної бази в рамках природоохоронного кластера, доті як на рівні країни це може бути стабілізація розвитку туристичної галузі);

мультиплікативність – і позитивним, і негативним ефектам

функціонування компонентів природоохоронної системи притаманна властивість множення, а не додавання (тобто незначні негативні екологічні наслідки на локальному рівні обертаються значними збитками і втратами на державному й глобальному рівнях і водночас навіть невеликі локальні досягнення щодо екологічної безпеки, охорони довкілля тощо є основою для суттєвого покращення екологічної ситуації на великих територіях).

Пов'язані зі структурою:

цілісність – тобто первинність цілого по відношенню до частин, пріоритет побудови та розвитку державної системи природоохоронної діяльності розвитком розрізненими локальними програмами;

неаддитивність – неможливість звести властивості державної (глобальної) системи природоохоронної діяльності до сум властивостей її частин (є наслідком синергійності та мультиплікативності систем);

структурованість – можливість декомпозиції системи природоохоронної діяльності на компоненти та встановлення зв'язків між ними (дає змогу вирішувати складні завдання природоохоронної діяльності за допомогою розв'язання комплексу незначних проблем шляхом закріплення цілей, завдань, критеріїв їх досягнення і відповідних цифрових показників за структурними елементами різних ієрархічних рівнів);

ієрархічність – можливість розглядати кожен елемент системи природоохоронної діяльності як систему (підсистему) більш глобальної системи.

Пов'язані з ресурсами та особливостями взаємодії із середовищем:

комунікативність – існування тісної та розгалуженої системи комунікації із зовнішнім та внутрішнім середовищем;

взаємозалежність системи природоохоронної діяльності і зовнішнього середовища;

адаптивність – прагнення до пристосування, зокрема адаптація параметрів системи природоохоронної діяльності до зовнішнього середовища (створення нових або приєднання до вже діючих угод, введення нових обмежень чи вимог до окремих видів діяльності або продукції, тощо);

надійність – функціонування системи при виході із ладу однієї з її компонент протягом певного часу, тобто здатність забезпечити функціонування системи природоохоронної діяльності за умов тимчасової неефективності або неможливості застосувати її фінансову, політичну чи інші складові.

Інші властивості:

інтегративність – наявність системоутворюючих та системозберігаючих факторів (стосовно системи природоохоронної діяльності це перш за все чинники інституційного середовища);

спадковість – у випадку діяльності системи природоохоронної діяльності це незалежність (відносна) її функціонування від зміни влади, системи управління тощо;

порядок – передбачуваність стану системи;

розвиток – спрямовані, закономірні зміни та розвиток системи;

самоорганізація або еквіфінальність – здатність системи природоохоронної діяльності досягати результатів завдяки внутрішній організації попри вихідні умови.

У підсумку ще раз наголосимо, що еволюція сутнісного наповнення раціональності та нераціональності природокористування відбувається разом з поступом людства. Баланс між двома частинами природокористування – раціональною та нераціональною – досягається за допомогою природоохоронної діяльності. З огляду на це, а також спираючись на сучасні дослідження з теорії природокористування та структурно-динамічної теорії, ми вважаємо, що СПД є багаторівневою та складною відкритою системою, яка має параметри входу, виходу і складний зв'язок між елементами, що є її складовими.

На сучасному етапі розвитку суспільних відносин, коли всі процеси змінюються, прискорюються та ускладнюються, про розвиток людства можна сказати словами філософів "...я змінююсь занадто швидко, моє сьогодні спростовує моє вчора. Я все частіше перестрибую сходинки, коли піднімаюся, проте жодна з них не прощає мені цього" [14, с. 156]. Природно, що система підходів до природокористування та аналізу системи регулювання природоохоронної діяльності потребує нових методів, що задовольнятимуть сучасні вимоги. Ми вважаємо, що саме такою теорією та підходом до аналізу й прийняття рішень є структурно-динамічна теорія.

У рамках цієї теорії системи природокористування та природоохоронної діяльності повинні розглядатись з позицій їх постійного розвитку та зміни. Основною тезою теорії є той факт, що будь-які закономірності розвитку, показники стану системи тощо відображають ситуацію на момент проведення дослідження і є результатом онтогенезу системи протягом усього періоду її існування та можуть і будуть змінюватися з часом. Також припускаємо, що, з одного боку, за вирішення певного завдання може відповідати кілька елементів системи, з іншого – один елемент системи може забезпечувати вирішення кількох завдань (проблем). Виходячи з цього, ефективність виконання завдань визначається не тільки ефективністю функціонування ключових елементів, але і взаємозв'язками в системі та між завданнями, що потребують розв'язання.

Отже, структурно-динамічна теорія повинна стати основою для дослідження складної штучної динамічної та зазвичай постійної системи природоохоронної діяльності, якій притаманні всі властивості системи та яка перебуває в постійному розвитку і прагне до стану біфуркаційної сталості.

Література

1. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 575 с.
2. Леруа Э. Происхождение человека и эволюция разума. – Ноосфера. – 1996. – № 1. – С. 42–45.
3. Пригожин И. Философия неустойчивости // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46–52.

4. Реймерс Н.Ф. Экология: теории, законы, правила, принципы и гипотезы. – М.: Журнал "Россия молодая", 1994. – 366 с.
  5. Струмилин С.Г. К оценке даровых благ природы: Избр. произв. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – Т. 1. – С. 143–150.
  6. Шарден П.Т. Феномен человека / Пер. Н.А. Садовського. – М.: Прогресс, 1965. – 540 с.
  7. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1981. – 445 с.
  8. Сорокин П.А. Социокультурная динамика // Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Прогресс, 1992. – 429 с.
  9. Реймерс Н.Ф. Природопользование: Словарь-справочник. – М.: "Мысль", 1990. – 637 с.
  10. Система стандартов в области охраны природы и улучшения использования природных ресурсов. (с изменениями VIII-1979 г. и XII-1987 г.). – ГОСТ 17.00.01-76 (СТ СЭВ 1364-78 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.document.ua/documents/doc13662.php>.
  11. Куриленко В.В. Основы управления природо- и недропользованием. Экологический менеджмент. – СПб.: Россия, 2000. – 256 с.
  12. Хлобистов Є.В., Жарова Л.В. Пост-трансформаційний виклик до національної екологічної політики // Вісник національного університету водного господарства та природокористування. – 2008. – Вип. 4 (44). – Ч. 3. – С. 226–238. – (Серія: Економіка).
  13. Арбузов А. Украина сдала Дунай Румынии [Электронный ресурс] // Коммуникационный портал Украины. – 22.10.2008. – Режим доступа: http://krunews.com/main_article14_566.html.
  14. Ницше Ф. Так говорил Заратустра: книга для всех и ни для кого / Пер. с нем. Ю.М. Антоновский. – Х.: Фолио, 2007. – 576 с.
-